Mi a kritikai szociolingvisztika? Elmélet és gyakorlat

1. Bevezetés

A kortárs szociolingvisztikát jelentős változások hatják át; ezeket a változásokat a diszciplína Labov utáni, posztstrukturalista vagy konstruktivista fordulataként szokás emlegetni. Egy Oxfordban újabban tartott konferencián Marco Jacquemet (2017) arról számolt be, hogy az ezredforduló óta összesen 15 olyan terminust sikerült öszszegyűjtenie, amelyek a kortárs szociolingvisztika e fordulatának kulcsmozzanatait kívánják megragadni. E megközelítés új fogalmainak közös jellemzője, hogy elutasítják a beszélés sokféleségének azt a labovi leírási módját, amely korrelatív eltérések sokaságából nyelvváltozatok képeit teremti meg (Auer 1990: 226), és a sokféleséget új, nem határokat teremtő, hanem a határokat értelmező módokon próbálják megragadni. A listán találunk olyan kifejezéseket, amelyek a fordulat révén kialakuló szociolingvisztikát egyszerűen csak „újnak" (Leppänen–Kytölä 2017: 157; Zimmermann 2017: 83), a „globalizációhoz" és a „mobilitáshoz" (Blommaert 2005) vagy a „komplexitáshoz" (Blommaert 2016) kapcsolódónak írják le. Gyakori kifejezések a „lingváló" (gyakorlat) vagy a „lingválás" utótaggal alkotott összetételek, köztük a „transzlingválás" (Canagarajah 2013; García 2009; García–Wei 2014) és a „polilingválás" (Jørgensen 2008; Møller 2008), de van, aki a megnevezések kavalkádját arra használja fel, hogy ezekből újabb nevet alkotva „transz-szuper-poli-metro-mozgalomként" (Pennycook 2016) hivatkozzon a saját „metrolingválás" (Otsuji–Pennycook 2010; Pennycook–Otsuji 2015) kifejezését is magába foglaló új elméleti megközelítésekre. Elsősorban a sokféleséget és a komplexitást hangsúlyozza a fenti szószörnynek a *szuper*- eleme egy olyan összetételben, amelynek az utótagja – a többivel ellentétben – nem a „lingválás", hanem a „diverzitás" lesz (Blommaert 2010: 6–8). A szuperdiverzitás fogalmára, amelyet legegyszerűbben úgy lehet meghatározni, mint a sokrétűséget átrendező újabb sokrétűséget (erről lásd alább), éppen az hoz szemléletes példát, ahogyan a szociolingvisztikai gondolkodás új útjai is sokféle irányba ágaznak, sokszor akár keresztezve is egymást.

A megnevezések e sokféleségének oka abban keresendő, hogy a beszélés (jelelés, írás) leírásakor új kérdések kerülnek előtérbe. Ezek arra vonatkoznak, hogy a beszélők milyen ideológiák mentén, miért és hogyan használnak és értékelnek bizonyos nyelvi erőforrásokat és diszkurzív stratégiákat nyelvi gyakorlataik során, hogyan hoznak létre segítségükkel csoportidentitásokat, és miként jelölik ki a csoporthatárokat (Blommaert 2016: 244; Bell 2016: 395). A figyelem tehát a kategóriákról azok létrejöttének és fenntartásának módjaira fordul. Ennek hatása, hogy a beszélés leírásának központi fogalmaivá az egymástól jól elkülöníthető-

ként megjelenő egységek (pl. nyelvek és változataik) helyett a dinamizmus, fluiditás és sokféleség válnak.

A következőkben először a *kritikai* jelzőt értelmezzük, majd az általa jelölt megközelítésmódnak a jelenkori érvényesülését arra vezetjük vissza, hogy miként kapcsolódnak össze egymással azok a változások, amelyek részben a nyelvészet belügyei, részben a nyelvészeten kívüli világban zajlanak, de amelyekre együttesen születik reflexió a szociolingvisztika újabb irányaiban. Végül a kritikai szociolingvisztika hazai vonatkozásait tekintjük át, két projekt, a moldvai magyar nyelvi revitalizáció empirikus kutatása és a transzlingváló tiszavasvári iskola bemutatásával.

2. Mi az, hogy kritikai?

Ez a jelző nem előzmények nélküli (Singh 1996; Mesthrie–Deumert 2000/2009; Pennycook 2001), ezzel együtt is csak újabban vált szélesebb körben használatossá. A kifejezés több szerzőnél további elemekkel egészül ki, mint a „diverzitás" (Arnaut 2016) vagy a „globalizáció" (Blommaert 2010) kritikai szociolingvisztikája, illetve mint kritikai „etnográfiai" szociolingvisztika (Heller 2011). Többnyire azonban csak magában áll (Boutet–Heller 2007; Duchêne 2008; Duchêne et al. 2013; Heller 2002; Jaffe 2015; Pietikäinen 2016; Ramallo–Flores Farfán 2010). A név intézményesülésének újabb jeleként látott napvilágot az a kötet, amely ennek a szociolingvisztikának a módszertanát mutatja be (Heller et al. 2018). A kritikai szociolingvisztika névvel olyan egymásra folytonosan hivatkozó szövegeket, kérdésfelvetéseket, kutatásokat illetnek, amelyeknek a központi felismerése, hogy az emberi beszélést az eddigitől eltérő módon, új konceptuális megközelítésekkel és metodológiával leíró szociolingvisztikára van szükség. Ugyanakkor a további elméletalkotó lépésekről még távolról sincs egyezség (lásd a megnevezések és a mögöttük meghúzódó elképzelések sokféleségét), mint ahogy a korábbi fogalmakkal szemben megfogalmazódó kételyben is csak az a közös, hogy a szociolingvisztikai szemléletet kritikaivá teszi: új metanyelv kialakítására sarkallja a kutatókat. Tovább árnyalja a dolgot, hogy magának a kritikai viszonyulásnak is többféle értelmezése lehet (vö. Pennycook 2004; Pietikäinen 2016).

Ezek közül itt most hármat emelünk ki: az egyik a hatalom és az egyenlőtlenségek kérdését helyezi középpontba. A szociolingvisztikát már a kezdetektől talán éppen ez a viszonyulás határozza meg a legátfogóbban; részben a most bemutatandó kritikai szociolingvisztikai irányt is megelőlegező kritikai diskurzuselemzés révén (Fairclough 1995; van Dijk 1993/2000 – az elmélet kritikájára lásd Blommaert 2005). Ahogy Wodak és Meyer (2001/2009: 7) fogalmaz, „a kritikai elmélet, így a kritikai diskurzuselemzés is arra törekszik, hogy olyan tudást teremtsen és tegyen hozzáférhetővé, amely az embereket képessé teszi az uralom formáitól való megszabadulásra az önreflexió révén".[1] De például az afroamerikai – a korabeli szóhasználattal: fekete – angol nyelvi hátterű gyerekek iskolai sikertelenségéről szóló, 1977-ben indított Ann Arbor-i per szociolingvisztikai értelme-

[1] Saját fordításunk, mint ahogy az alább következő idézeteké is – a szerzők.

zését (Labov 1982; Kontra 1992) vagy a nyelv feminista kritikáját (Cameron ed. 1990/1998) is ide sorolhatjuk. Míg az ilyen kritika Pietikäinen (2016) szerint sikeres lehet az olyan normatív keretek között működő intézményekkel szemben, mint a kisebbségi közösségeket érintő jogi szabályozás vagy az állami iskolarendszer, más helyzeteket, amelyek ellenmondásosak, kevésbé normatív orientációjúak vagy vitatottak, inkább lokálisan érdemes értelmezni. Ilyenkor éppen az egyetemesnek tekintett fogalmi keretek – a hatalom, a kisebbség és többség, a közösség és nem utolsósorban a nyelv – lehetnek akadályai annak, hogy új megoldásokat keressünk a létező egyenlőtlenségek kezelésére (Pietikäinen 2016: 266–9).

Éppen ebből adódik a kritikai viszonyulás másik típusa, amely a nem egyetemesen, hanem lokálisan létrejövő tudást minél többféle nézőpontból, szituációban és a maga történetiségében törekszik megérteni. Ez az etnográfiai pozicionáltság ugyan végigkíséri a nyelvet társas kontextusában vizsgáló kutatások történetét (erről lásd Agha 2007), de az antropológiai nyelvészeti orientáció csak újabban válik a kutatások meghatározó elemévé, például Monica Heller (2011) kritikai-etnográfiai szociolingvisztikájában vagy Blommaert és Maly (2014) etnográfiai nyelvitájkép-elemzéseiben. De amit a hatalom kritikája felől nézve előnyként értelmezhetünk, az sok esetben éppenséggel a társadalmi aktivizmus és cselekvés hátrányává válik. A tudás szituativitásának tétele megkérdőjelezi és hitelteleníti az egyetemesen emancipatorikus célokat követő közösségek diszkurzusait (Pietikäinen 2016: 272). Így az etnográfiai kritika képviselői gyakran egy-egy közösségben egyetemlegesen jónak, előremutatónak gondolt társadalmi aktivitással (pl. egy nyelv standardizációjával vagy revitalizációjával) szemben is kritikusak, amikor rámutatnak egy-egy ilyen vállalkozás ellentmondásaira, ideológiailag meghatározott voltára.

A kritika harmadik típusa magára a szociolingvisztikára vonatkozik: úgy kíván társadalmilag releváns lenni, tehát azzal foglalkozni, ami a beszélők számára az általuk megélt mindennapi kontextusokban jelentősnek mutatkozik, hogy közben számot vet saját ideológiai meghatározottságával és annak mind a kutatás tárgyára, mind a kutatás folyamataira vonatkozó következményeivel. A kritikai orientáció tehát azzal jár, hogy saját munkánk sem jelent kivételt: arra is kritikusan kell tekintenünk. A fent bemutatott terminológiai kavalkád arról is szól, hogyan lehet a határokat átlépni és a rögzített kategóriákat elmozdítani, akár a nyelvről, akár a nyelvészetről való gondolkodás keretei is azok. Ezek a kritikai perspektívák az itt idézett szövegekben és az általuk reprezentált kutatási irányokban ugyan eltérő hangsúlyokkal érvényesülnek, de az elköteleződés a kritikai hozzáálláshoz egyaránt jellemző rájuk.

3. Miért most?

De miért újabban sűrűsödtek meg azok a törekvések, amelyek e kritikai hozzáállást egyre erőteljesebben juttatják érvényre a szociolingvisztikában? Erre legalább háromféle irányból fogalmazódtak meg válaszok. A kritikai szociolingvisztika kialakulását többen úgy értelmezik, mint ami a nyelvészet „belső fejleménye” (vö. Blommaert 2015), és a fordulat középpontjába a nyelvi ideológiák kutatási programját helyezik. Mások arra mutatnak rá, hogy a korábbi keretek alkalmatlanok

a globalizáció és a késő modernitás szociolingvisztikai vonatkozásainak a leírására (Blommaert 2010; Coupland ed. 2010; Duchêne–Heller ed. 2012; Park–Wee 2012). Ebből kiindulva sokan a komplex társadalmi változás legnagyobb hatású, nyelvészeten kívülről jövő konceptualizációját, a szuperdiverzitás fogalmát helyezik az elemzések középpontjába. Egy harmadik értelmezés szerint a késő modern világ változásaira adott válaszként megnőtt a nyelvre, nyelvészetre és a róluk való tudásra vonatkozó reflexivitás jelentősége. E fejezetben a nyelvi ideológiák, a szuperdiverzitás és a reflexivitás szociolingvisztikai elméleteit mutatjuk be.

3.1. Nyelvi ideológiák

A nyelvi ideológiák kutatása arra vállalkozik, hogy feltárja azokat a „természetesnek" tekintett viszonyokat, amelyek a beszélés (jelelés, írás), a beszélők és azok csoportjai, valamint tevékenységeik között fennállnak vagy éppen létrejönnek a nyelvről szóló metapragmatikai és metadiszkurzív gyakorlatokban (Irvine–Gal 2000; Kroskrity ed. 2000; Schieffelin et al. 1998; Woolard–Schieffelin 1994). Ahogy Wortham (2008: 43) tömören megfogalmazza, a nyelvi ideológiák „modellek, amelyek nyelvi formák típusait kapcsolják össze az azokat sztereotipikusan használó emberek típusaival". Az antropológiai nyelvészet és a szociolingvisztika e modellek kutatása során vet vizsgálat alá olyan jól bevett fogalmakat, mint maga a nyelv (anyanyelv, idegen nyelv, másodnyelv stb.), az egy- és többnyelvűség vagy a nyelvi diverzitás. De hogy néhány szűkebb körben élő fogalmat is említsünk, a beszélőközösség, a nyelvcsere, a kódváltás, a nyelvi kisebbség is kritika tárgyává válik, nem kis részben arra vezetve számos kutatót, hogy saját nyelvi gyakorlatait újraértékelve törekedjen egy másfajta nyelv kialakítására, amellyel a nyelvről, beszélésről, beszélőkről és effélékről új módon lehet beszélni.

A nyelvi ideológiák kutatásának meghatározó eleme, hogy a nyelvre vonatkozó perspektívákat nem lehet úgy felosztani, mintha lennének egymástól elkülöníthető módon objektív és ideologikus perspektívák; ehelyett az az állítás fogalmazódik meg e kutatási programban, hogy „[a] nyelv bármely szemlélete ideologikus, mivel sajátos perspektívát tükröz és egyedi kontextusban jön létre" (Rosa–Burdick 2016: 104). Ahogy Kathryn Woolard (2016: 25) megfogalmazza, nincsen olyan „aperspektivikus nézőpont" vagy másképp, Nagelt (1986) idézve, „a semmiből jövő pillantás", amelyből ráláthatunk arra, amit éppen vizsgálunk. Ennek a felismerésnek a következménye viszont az a kutatási alapelv lesz, amelyet Pierre Bourdieu episztemológiai reflexivitásnak nevez, és ami „annak az esélye, hogy meglásd azt a pontot, ahonnan éppen azt látod, amit látsz" (Bourdieu 1989: 18–9; idézi Bodó 2017: 48). A kritikai nézőpont kritikus érvényesítésének korábban említett elvéről van itt szó.

A nyelvi ideológiák közvetítő szerepet töltenek be; mind a társadalmi struktúrákat diszkurzívan értelmezzük, mind a nyelvi jelenségekről és gyakorlatokról diszkurzív módon alkotunk elképzeléseket, a nyelvi ideológiákkal pedig a valóság e két síkját kötjük össze. Kroskrity megfogalmazásában „a nyelvhasználók ideológiái azáltal vernek hidat szociokulturális tapasztalataik és nyelvi és diszkurzív for-

rásaik között, hogy ezeket a nyelvi és diszkurzív formákat indexikusan hozzákötik szociokulturális tapasztalatuk aspektusaihoz” (2000: 21). Ennek az indexikus viszonynak a természetéről többféle modell is jelen van a nyelvi ideológiák kutatásában, köztük az indexikalitás rendjéről (Silverstein 2003) szóló megközelítés vagy Irvine és Gal (2000) szemiotikai modellje, amely a nyelvi formák és a társadalmi formák között kialakuló kapcsolatok mechanizmusait elemzi.

A nyelvi ideológiák, szemben a nyelvi attitűdökkel, nem egyéni vélekedések, hanem kollektív jellegűek. Ugyanakkor ebben a kollektivitásban is jelen van azoknak az egyéneknek és csoportjaiknak az érdeke, akik és amelyek hozzájárulnak az ideológiák kialakulásához, fenntartásához vagy éppen felszámolásához. A kutatás többféleképp viszonyul ahhoz a kérdéshez, hogy kinek az ideológiái azok, amelyeket éppen leír. Az egyik jelentős hagyomány ideológiakritikaként olvasható – ilyenek például a kritikai diskurzuselemzés szövegei –, de emellett jelen van az az etnográfiai szemlélet is, amely alapján felvethető a nyelvi ideológiakutatás tárgyának a nyelvi interakciók elemzésén alapuló újraértelmezése. Az elemzés rámutathat arra, hogy a nyelv ideológiái elsődlegesen nem a nyelvről, hanem a társadalmi különbségekről szólnak, amelyeket az interakciókban részt vevő aktorok (egyének, csoportok, intézmények vagy ezeknek az akár nem emberi lényeket is magába foglaló együttesei) diszkurzívan konstruálnak meg saját pillanatnyi vagy hosszabb távú érdekeiknek megfelelően.

3.2. A szuperdiverzitás

A szuperdiverzitás koncepcióját Steven Vertovec (2007) dolgozta ki annak leírására, hogy milyen módon alakult át az 1990-es évektől kezdődően a transznacionális migráció Nagy-Britanniában. A bevándorlók egymástól elkülönülő etnikai csoportjainak multikulturális diverzitásával jellemezhető korábbi migrációs mintázatait Vertovec (2007: 1025) szerint felváltotta a „diverzitás diverzifikálódása”; ez az, amit szuperdiverzitásnak nevez. A diverzifikáció során egyre sokrétűbb társadalmi jellemzőkkel (nyelv, etnicitás, származási ország, állampolgárság, vallás, életkor, nem, migrációs tapasztalatok, befogadó közeggel való kapcsolat stb.) lehet leírni a migrációban részt vevő embereket és csoportjaikat, ráadásul e jellemzők eddig ismeretlen és igen komplex módon kerülnek kapcsolatba egymással.

Vertovec koncepciója rövid idő alatt ismertté vált a szociolingvisztikában, részben a globalizáció szociolingvisztikájáról Blommaert (2010) által írt nagy hatású monográfiának, részben annak a 2011-ben publikált gyűjteményes anyagnak a révén, amely Blommaert–Rampton (2011/2016) programmatikus tanulmányát is magába foglalta. Emellett több újabb kötet vagy tematikus folyóiratszám szövegei is körbejárták a koncepció szociolingvisztikai alkalmazásának a lehetőségeit (Androutsopoulos–Juffermans eds. 2014; Arnaut et al. eds. 2016; Arnaut et al. eds. 2017; Duarte–Gogolin eds. 2013; Faudree–Schulthies eds. 2015). Az eredeti vertoveci fogalomhoz képest a szociolingvisztikai szuperdiverzitás részben hasonló, részben más utakat jár be. A koncepciót alkalmazó empirikus nyelvészeti elemzések középpontjában (akárcsak Vertovecnél) az etnicitás kérdése van, a szocio-

lingvisztikai kutatások az etnicitás és a nyelv viszonyának a változatairól szólnak. Emellett Blommaert (2015) a szuperdiverzitás két fő meghatározó sajátosságának a kiszámíthatatlanságot és a komplexitást tekinti. Továbbá kiemeli, hogy a diverzifikáció nemcsak a (nagyvárosi) populáció sokrétűbbé válásából adódik, hanem abból is, hogy az egyének mobilitása mellett a szemiotikai jelek mobilitása is intenzívebbé vált. A szövegek és a megnyilatkozások korábban nem ismert mobilitása az infotechnológiai forradalom által vált lehetővé, és teremtette meg a korábban elsődlegesen lokális jelentések transzpozíciójának, azaz „utazásának" (Blommaert 2010: 21, 31 kk.) és ezzel a retextualizálódásnak és a rekontextualizációnak a lehetőségeit (Bauman–Briggs 1990; Silverstein–Urban eds. 1996). Megemlítendő, hogy a szuperdiverzitás fogalmával kapcsolatban sok szerzőt óvatos távolságtartás jellemez, többen pedig igen kritikusak a koncepcióval szemben (Flores–Lewin 2016; Kubota 2014; Makoni 2012; Pavlenko 2018). A kritika egyik vonulata a „normális" diverzitáshoz képest megnövekedett mértékű diverzitás – innen a fokozó értelmű *szuper-* előtag – egyetemes jellegét tagadja, és – az önreflexió hiányát felróva – rámutat arra, hogy nyugat-európai perspektívából értelmezi a világot (Pavlenko 2018). Máskor a kritika a régi és új diverzitások közötti episztemológiai különbségtétel lehetőségét vitatja, akár csak elméleti szinten (Coupland 2016: 441; Deumert 2014), akár etikailag is (Makoni 2012; Reyes 2014).

Mindeközben a szuperdiverzitás fogalmát többen ugyan nem használják, de saját munkájukban hivatkoznak azokra a társadalmi-gazdasági-politikai változásokra, amelyek a szuperdiverzitás koncepciójának középpontjában állnak, és egyben maguk is hozzájárulnak a szuperdiverzitással versengő új koncepciók megalkotásához. A szociolingvisztikai terminológiai robbanást Pennycook (2016) például azzal indokolja, hogy „mobil idők mobil terminusaival" van dolgunk. De hasonló módon érvelnek a kritikai szociolingvisztika kialakulását másfelől megközelítő szerzők, amikor az előzőekben kifejtett folyamatokat a modernitás átalakulásával, a mobilitás, a komplexitás és a hibriditás jelentőségének a megnövekedésével állítják összefüggésbe (Pietikäinen et al. 2016). Blackledge és Creese (2018) szerint a szuperdiverzitás nem más, mint ideológiai orientáció, amelynek lényegi vonása, hogy nem csupán a különbségtételhez felsorakoztatott változók mennyiségének a növekedéséről számol be, hanem felismeri és tipikus állapotként kezeli a társadalmi különbözőség komplexitását.

3.3. Reflexivitás

A globalizáció nyelvi vonatkozásait többen a késő modernitásra jellemző nagyfokú reflexivitással összefüggésben értelmezik (Cameron 2003; Coupland 2016; Pietikäinen et al. 2016). Ehhez a „reflexív modernizáció" teoretikusainak azokra az állításaira hivatkoznak, amely szerint korunkban a társas cselekvés, például a beszélés korábbi centralizált mintái átalakulnak annak következtében, hogy tapasztalataink térben és időben „megsűrűsödnek", azaz átlépik a megismerésnek a lokalitáshoz kötődő korábbi korlátait (vö. Harvey 1989). Ez azzal jár, hogy a normativitás hagyományos központjainak, ezek alakítóinak és termékeinek, azaz

a nemzetállamnak és intézményeinek, a társadalmi elitnek, az írásbeliségnek stb. az autoritása folyamatosan megkérdőjeleződik (Beck et al. 1994; Castells 2000; Giddens 1991). Ezek közé a bizonytalan státusúvá váló modern koncepciók közé tartozik a nyelv is, kiváltképp a standardizált egyes nyelv koncepciója. A kritikai megközelítés képviselői által széles körben osztott vélekedés szerint – Makoni (2012: 189) egyenesen „a szociolingvisztika mantrájáról" beszél – a nyelv mint stabil, homogén, jól körülhatárolható és megszámolható tárgy olyan társas konstrukció, amely történetileg alakult ki a modernitást kísérő fejleményként, és ebből adódóan a jelenkori nyelvi gyakorlatok leírására kevésbé alkalmas.

Az a reflexív viszony, amely a nyelv koncepciójához kapcsolódik, nem korlátozódik csupán erre a jelenségre, hanem kiterjed a kritikai szociolingvisztika újonnan kialakult nagy témáira is. Pietikäinen és munkatársai (2016) szerint a késő modernitást kísérő nagymértékű reflexivitás azzal jár együtt, hogy egyrészt megnő az autenticitás jelentősége, másrészt megjelennek a nyelv áruvá válásának folyamatai, harmadrészt megfigyelhető lesz a nyelvi folyamatokkal járó transzgresszió, azaz a határok átlépése. Az autentikus nyelv keresése a szociolingvisztikát kezdetektől meghatározó célkitűzés; a nyelvi változás és változatosság labovi programjának középpontjában áll az úgynevezett alapnyelvnek – a beszélő legszisztematikusabb, legkevesebb figyelemmel kísért, legkorábban elsajátított változatának – a leírása. De éppígy értelmezhetjük az autentikusság megteremtésére tett kísérletként a fishmani nyelvszociológiának azt a törekvését, amely a kisebbségi nyelvek revitalizációjára vállalkozik. Coupland (2014: 14) szerint az autenticitás „a történetiségben való létezésről kialakított értékközpontú konszenzuális koherencia". Azok a szerzők, akik felhívják a figyelmet a múlt és a jelen közötti kapcsolat megkonstruáltságára vonatkozó reflexió hiányára, éppen ennek a konszenzusnak és a hozzá kapcsolódó értékeknek a koherenciáját vitatják (Bucholtz 2003; Lacoste et al. eds. 2014; ehhez lásd még 5.1. alatt). E munkák szerzői nem az autentikus nyelv megtalálására, esetleg visszaállítására törekednek, hanem a reflexiót állítják középpontba: azokat a metadiszkurzív és metapragmatikai tevékenységeket vizsgálják, amelyek során valami autentikussá válik azok számára, akik e tevékenységekben részt vesznek (Eckert 2003; Bucholtz–Hall 2005).

A nyelvet érintő reflexivitás második nagy szociolingvisztikai témája van jelen azokban a folyamatokban, amelyek során a nyelv áruvá válik, más szóval, kommodifikálódik. Az autentikusként elgondolt nyelvet, például valamely kisebbség nyelvét, meghatározó módon az adott csoport és a hozzá tartozó egyének identitásának elválaszthatatlan részeként szokás elgondolni. A nyelv azonban sok esetben áruvá válik, és ezzel olyan módon jelenik meg a nyelvi piacon (Bourdieu 1991) vagy a nyelv politikai gazdaságtanában (Gal 1989), hogy a nyelv nemcsak mint identitás, hanem mint készség is megkonstruálódik, miközben a kettő közötti feszültség áthatja a nyelvi gyakorlatokat (Cameron 2000/2001; Heller 2003; Park–Wee 2012). Ezeket a feszültségeket Heller és Duchêne (2012) a büszkeség és a profit ellentétéből eredeztetik: az előbbi fogalom a nemzeti identitáshoz kapcsolódik, az utóbbi pedig a késő modernitás gazdasági tevékenységeihez, amelyek sok területen – ennek emblematikus példája a turizmus (Heller et al. 2014) – átlépik a nemzetállamok határait, és globálisan szerveződnek meg. A nyelv szim-

bolikus és gyakorlati funkciójának egymástól való elkülönülése ismételten olyan fejleményként értelmeződik, amely összefüggésben áll a késő modern reflexivitással (Pietikäinen et al. 2016; Pujolar 2007).

Végül a harmadik nagy téma, amely a reflexivitáshoz kapcsolódik, a „karneváli határátlépések” köre (Pietikäinen 2015). A karnevál, ahogy Bahtyin fogalmaz, azért válhat a transzgresszió terepévé, mert „a hatalom, az erőszak, a tekintély soha nem beszéli a nevetés nyelvét” (2002: 103). A határok átlépésének fő fóruma manapság a média, leginkább az internet (Youtube, Facebook, Instagram), amely éppen a kevésbé központosult információáramlás révén teszi hozzáférhetővé a máshol esetleg nem szívesen látott transzgresszív kritikát. Ugyanakkor Pietikäinen (2016) arra is utal, hogy a karnevál hatásai korlátozottak, mivel nem érvényesülnek hosszú távon, és nem céljuk az intézményi struktúrák átalakítása. De ennél általánosabb kritika is megfogalmazódik a nagyfokú reflexivitás szociolingvisztikai vonatkozásaival szemben (Adams 2003; vö. Pietikäinen et al. 2016: 35), hasonlóan a szuperdiverzitás koncepcióját illető kritikához. A legfőbb érv szerint azok a változások, amelyeket a globalizációhoz és a késő modernitáshoz kapcsolódnak, távolról sem új fejlemények, hanem már korábban is megfigyelhető jelenségek új változatai.

4. Hazai vonatkozások

Az eddigiek a nemzetközi szociolingvisztika olyan fejleményeiről számoltak be, amelyek újabban a magyar szociolingvisztikában is megjelentek, noha még csak szórványosan. Ennek a korpusznak az egyik fő jellemzője, hogy az eddig felvetett témákat eltérő súllyal jeleníti meg, míg a másik, hogy főképp elméleti szinten érinti azokat, mintsem a kutatás gyakorlatában is.

Az első szempontunkat követve a tematikus egyenetlenség szembeötlő megnyilvánulása, hogy a magyar szociolingvisztikában milyen széles körben van jelen a nyelvi ideológiák kutatása, szemben más témákkal. A diszciplína legjelentősebb tudományos rendezvénye, az Élőnyelvi Konferencia két alkalommal is címében szerepeltette a nyelvi ideológiákat (lásd Borbély et al. szerk. 2009; Hires-László et al. szerk. 2011), de ennek a területnek az egyik központi témája, a standardok és a standardizáció vizsgálata egy későbbi konferenciának is központi kérdése volt (Kozmács–Vančo szerk. 2016). Ezek mellett több olyan kutatás is folyt, amely a nyelvi ideológiákat különböző szempontokból vizsgálta meg; ezek között olvashatunk például az ideológiák átfogó osztályozásáról (Lanstyák 2011), a többnyelvűség ideológiáiról (Laihonen 2004, 2009), az iskolai javítások és a nyelvi ideológiák viszonyáról (Szabó T. P. 2011), a nyelvi differenciáció és az ideológiák közötti összefüggésekről (Bodó 2016; Szalai 2010, 2014), köztük kiemelten a nyelv és nem különbségeiről (Barát 2009; Bodó 2012; Szalai 2013), valamint a nyelvészeti metanyelv leírásáról (Sebők 2017; Szabó G. 2015). Emellett több szerzőt foglalkoztató téma a standard nyelvvel kapcsolatos ideológiák kritikája (Szabó T. P. 2011; Bodó 2014; Gal 2016; Lanstyák 2015; Kontra 2016).

A nyelvi ideológiák kutatása mellett az általunk kritikainak nevezett szociolingvisztikai tanulmányok további területei kevésbé hangsúlyosan vannak jelen

a hazai irodalomban. Ezzel együtt több olyan szöveg született, amely a kritikai szociolingvisztika átfogó bemutatására vállalkozik, bár eltérő hangsúlyokkal (Holecz et al. 2016; Lanstyák 2017), továbbá olyanok, amelyek egyes területekről nyújtanak áttekintést, köztük a többnyelvűségről (Lanstyák 2016), a nyelvi revitalizációról (Fazakas 2016) vagy az utóbbi témához is kapcsolódóan a nyelvi jogi megközelítés kritikájáról (Kontra 2006).

Ugyanakkor kevés kísérlet történt arra, hogy a kritikai szociolingvisztika elméleteit a hazai kontextusokban alkalmazzák; ezek között olyan fogalmak empirikus „bevetésére” láthatunk példát, mint a heteroglosszia és a transzlingválás (Bodó 2016; Heltai 2016a), figyelemmel ezek nyelvpedagógiai vonatkozásaira is (Heltai 2016b; Jani-Demetriou 2017), a hibrid nyelvi gyakorlatok (Csernicskó–Laihonen 2016), a nyelvi jegyek társadalmilag felismert „nyelvváltozatként” (nyelvként, nyelvjárásként, stílusként, regiszterként stb.) való metapragmatikai regisztrálása (Bodó 2016; Gal 2016), a stilizálás (Bartha–Hámori 2010; Bodó 2016), a mediatizált nyelvi gyakorlatok (Bodó 2017; Pachné Heltai 2016), a nyelvi források (Heltai 2017; Pachné Heltai 2017), a migráció nyelvi következményei (Pachné Heltai 2016; Szabó G. 2018), a nyelvi revitalizáció és a nyelvi autenticitás (Heltai 2016c; Bodó et al. 2017; Bodó–Fazakas 2018) vagy a nyelvi kommodifikáció (Pachné Heltai 2018).

Az empirikus kutatások között alig találunk olyat, amely a szuperdiverzitás koncepcióját kívánja alkalmazni a hazai vagy magyar nyelvi kontextusokban (de lásd Heltai, megj. előtt; Szabó G. 2018). Ezt talán lehetne azzal magyarázni, hogy a jelenséget elsősorban a nyugati világ nagyvárosaiban megfigyelt migrációs jelenségek etnikai vonatkozásainak a leírására dolgozták ki, de eközben a diverzitás átalakulását több olyan helyzetben is vizsgálják, amely a hazai szociolingvisztika számára is releváns lehet. Ilyenek például a globalizációt a margón elemző vizsgálatok, amelyek arra mutatnak rá, hogy az információtechnológiai robbanás nyelvi hatásai, a nyelv kommodifikációja és a nyelvi viszonyok átstruktúrálódása felléphetnek marginális helyzetekben is (Mutsaers–Swanenberg 2012; Wang 2014), a periférián beszélt „kis” nyelvek körében (Pietikäinen–Kelly-Holmes eds. 2013; Pietikäinen et al. 2016) vagy éppen a kelet-közép-európai kontextusban, ahol Sloboda (2016) mutatta ki a szuperdiverzitás néhány csehországi jellemzőjét. Ezek a tanulmányok arra mutatnak rá, hogy a hazai szociolingvisztikának is érdemes lenne megvizsgálnia a szuperdiverzitás lehetséges megjelenési formáit.

5. Két projekt a kritikai szociolingvisztika köréből

A kritikai szociolingvisztikának a magyar nyelvészetben érvényesített empirikus kutatási programjai közül itt kettőt mutatunk be röviden; az egyik a heteroglosszia, a másik a transzlingválás elmélete felől közelíti meg azokat a nyelvi gyakorlatokat, amelyeket többnyire a kétnyelvűség, a nyelvekhez kapcsolódó (etnikai) identitások és a nyelvek eltérő politikai-társadalmi-gazdasági jelentősége felől szokás értelmezni. E két kutatás arra tesz kísérletet, hogy a nyelvi gyakorlatok bevett értelmezési kereteit kritikával, illetve járuljon hozzá az érintett beszélők boldogulását megnehezítő nyelvi határok átlépéséhez, újrarajzolásához vagy eltörléséhez.

5.1. A moldvai magyar nyelv revitalizációja

A – gyakran *csángó*nak nevezett – moldvai magyar nyelv revitalizációja közel két évtizede folyik a Moldvai Csángómagyar Oktatási Program keretében. E program etnográfiai vizsgálata során megfigyeltük, hogy annak széles körű magyarországi legitimitását elsősorban a „megmentendő" nyelv autenticitása teremti meg, ezáltal biztosítva a program magyar állami és civil finanszírozását (Bodó–Fazakas 2018; Bodó–Zabolai 2016). De mivel a „csángó" nyelvet a gyerekek már nem beszélik, új nyelvi gyakorlatok bevezetésére van szükség, amelyeknek az autenticitása szükségszerűen a régebbiekkel, azaz az idősebbek beszédével vagy pontosabban a csángók nyelvéről kialakult ideállal való összehasonlítás függvénye. Az összehasonlítás metapragmatikai folyamatai, amelyek „egy-egy jegy megfelelő használati kontextusára mutatnak rá" (Johnstone et al. 2006: 80), leginkább azokban a szövegekben érhetők tetten, amelyeket az oktatási programban részt vevő gyerekek a magyarországi támogatóiknak írnak.

Ezeknek a szövegeknek, például a programban részt vevő gyerekek írásait tartalmazó kötetnek vagy a gyerekek és magyarországi támogatóik levelezésének az elemzésével kimutatható, hogy az autentikus nyelv nem lehet egyenlő a korábbi idealizált nyelvi gyakorlatok rekonstruálásával, hanem az adott időben és helyen, a konkrét intézményi keretek között jön létre. A kötet vagy a levelek nyelvének autentikussága, azaz tulajdonképpen a nyelvi revitalizációs program sikere azokban a folyamatokban teremtődik meg, amelyeknek a leírásához a bahtyini heteroglosszia koncepcióját érdemes felhasználni. Bahtyin (1976) az egységesnek és a beszélőit egységesítőnek (azaz másoktól különbözőnek) elgondolt nyelv – esetünkben a csángó nyelv – fogalma helyett az inherens módon heterogén gyakorlatokat helyezi a kutatás középpontjába. A heteroglosszia a kritikai szociolingvisztikai kutatások olyan „kulcsszereplőjévé" vált, amelyet ugyan az elmélet angol nyelvű recepciója (Bakhtin 1981) teremtett meg – mivel Bahtyin maga nem használta ezt a fogalmat (lásd Busch 2014) –, de a koncepciónak a bahtyini elméletben megfogalmazott összetevőit együttesen lehet alkalmazni a nyelvi gyakorlatok komplexitásának a leírására (Blackledge–Creese eds. 2014; Jaffe et al. 2015). A moldvai helyzetben különösen jelentős a heteroglosszia elméletének az az eleme, hogy a nyelvi sokféleséget ideológiai sokféleségként is értelmezi, azaz a modernitás nyelvi gyakorlatainak alapvető jellemzőjeként írja le az egységesítő és a standardizáció ellenében ható ideológiák feszültségét, bahtyini szóval a centripetális és a centrifugális erők közegét, vagy ahogy Kathryn Woolard (2016) fogalmaz, az anonimitás és az autenticitás ideológiáinak az erőterét. Ez a feszültség kíséri a moldvai nyelvi revitalizációt is, ahol a gyerekek írott nyelvi produkcióját a tanáraik úgy alakítják – saját szavukkal, „javítják" –, hogy a magyar nyelvi tanulmányokban való előremenetel nyelvi bizonyítéka legyen, de egyben feleljen meg a csángó nyelvre vonatkozó magyarországi elvárásoknak is (Bodó 2016).

Amit a moldvai nyelvi revitalizáció keretében létrehozott „utazó" szövegek elemzéséből látunk, az az érintett „nyelvek" és az e nyelveken megteremtett szövegek aktorainak hierarchiája: a főképp erdélyi származású magyartanárok olyan nyelvű szövegek megírására oktatják a moldvai gyerekeket, amelyet a tanárok

szerint a magyarországi magyar keresztszülők e gyerekek autentikusan magyar (csángó) nyelveként ismernek fel. Ez a nyelv egy korábban sosem létezett írásbeliség révén születik meg, és a folyamat során nemcsak a moldvai csángó magyar dialektus jön létre, alakul újjá vagy mentődik meg (attól függően, hogy kinek a perspektívájából nézzük), hanem a nyelvi revitalizáció résztvevői közötti társas egyenlőtlenségek is elmélyülnek.

5.2. Transzlingválás

A transzlingválás koncepciója eredetileg két nyelv párhuzamos és kiegyenlített tanórai használatával kívánta a diákok kétnyelvűségét támogatni (Baker 2001). Arra szolgált, hogy a diákok jobb kompetenciákra tegyenek szert az általuk beszélt nyelveken vagy azok egyikén. A transzlingválás García és munkatársai által átdolgozott koncepciója (García et al. 2017) már nem egy bizonyos nyelvhez kötött kompetenciákat akar elmélyíteni, hanem a tanulási folyamatot kívánja könnyebbé tenni többnyelvű gyerekek számára. Nyelvpedagógiai megközelítés, mert a diákok iskolai sikerességéhez a kritikai szociolingvisztika elméleti felismeréseinek alkalmazásával járul hozzá, de célja nyelvi (anyanyelvi, idegen nyelvi, másodnyelvi stb.) készségek fejlesztése helyett a repertoár egészének bevonása a tanulási folyamatba. A transzlingválás García és munkatársai értelmezésében „csatarendbe állítja a beszélő egész nyelvi repertoárját, amelynek semmi köze az egyes nyelvek szociális és politikai szempontok alapján meghatározott határaihoz" (García–Kleyn 2016: 15). Új a perspektíva és ezért eltérő a cél: nem lát kétnyelvűséget és nyelveket, és ezért nem is akar kétnyelvűséget, nyelvet fejleszteni. A nyelvek helyett a beszélőt állítja a középpontba, és a beszélő kommunikációs készségeit nyelvi forrásainak összességét felhasználva fejleszti. A transzlingválás kifejezés egyszerre jelöli a beszélésnek ezt az egyes nyelvekhez nem kötött szemlélését és az ebből következő pedagógiai koncepciót. Utóbbi legfontosabb tulajdonságai, hogy átírja a tanárok nyelvhez és beszéléshez való viszonyulásait, meghatározza a pedagógiai tervezést, és kialakítja a diákok megszólalási módjaihoz való alkalmazkodás képességét (i. m. 20–4).

A transzlingváló pedagógiával kapcsolatos projektek általában bevándorláshoz kötődnek: olyan tanulók iskolán kívüli megszólalási módjainak teremtenek helyet a tanulási folyamatban, akiknek mobil, több nyelvhez kapcsolódó repertoárja a transzlokalitás feszültségében alakul (García et al. eds. 2017, Paulsrud et al. eds. 2017, Sefotho–Makalela 2017). **A transzlingvális osztálytermi kommunikáció és hatékony tanulásszervezés Tiszavasváriban** című projekt ellenben egy kelet-európai lokalitáshoz kötődő többnyelvűségi helyzethez kapcsolódik. Megvalósítói a García-féle transzlingváló alapelveket egy kétnyelvű roma gyerekek által látogatott iskolában alkalmazzák. A projekt célja, hogy az otthon jobbára romani nyelven beszélő gyerekek tanulási sikerességét úgy növelje, hogy a magyar nyelvhez kötött iskolai munkában helyet keres a gyerekek romani nyelvi erőforrásainak.

A projekt a kritikai szociolingvisztika elméleti eredményeit alkalmazza mind a közösség beszélési módjainak szociolingvisztikai terepmunkára alapozó leírásá-

ban (Heltai 2016b; Jani-Demetriou 2017), mind a transzlingváló innovációk iskolai bevezetését illetően (Heltai et al. 2017). A kritikai megközelítés törekvései nem csak a beszélés leírásában vagy az iskolai nyelvi hátrányos helyzet paradigmájának kritikájában működtethetők (Heltai 2017). Az egyes nyelvek iskolai elkülönítésének koncepciójától (egy tanórán egy nyelvet használunk) való elszakadás lehetővé teszi a standardizációs kényszertől való elszakadást is. A gyerekek nyelvi repertoárjuk egészét veszik igénybe a tanuláshoz, így nem szükségszerű sem a romani erőforrások teljes elhagyása, sem azok kizárólagos órai megjelenése. Utóbbi vezet ugyanis a standardizáció elengedhetetlenségéről szóló vélekedésekhez. E vélekedések kritikájával a transzlingválás a nyelvi emberi jogokat az egyes nyelvek konstrukciójához kapcsoló megközelítéseknek az alternatíváját kínálja. Feloldva azt az ellentmondást, hogy a romani szükségesnek vélt standardizációja a standardizált változat igénybevételét a beszélők számára előíró nemzetállam vagy a standard nyelvi ideológiát képviselő más centrum nélkül nem lehetséges (Busch 2012: 71). Márpedig ilyen centrum a romani nyelvhez kötődően nem létezik.

6. Összefoglalás

A kritikai szociolingvisztika kialakulásának motivációit és a kulcsfogalmaihoz kapcsolódó jelentéseket elemző áttekintésünk során arra mutattunk rá, hogy a diszciplína kortárs fordulata egyszerre tekinthető a nyelvről kialakított eddigi tudós ismereteink újraértelmezésének és a nyelvhez fűződő mindennapi tapasztalatokban beálló kurrens társadalmi, gazdasági és politikai változások következményének. A szociolingvisztika belső fejleménynek tekinthető nyelviideológia-kutatás nem ismeretlen a hazai nyelvészetben; számos jól bevett koncepció kritikai újragondolását eredményezte. Ugyanakkor a globalizáció fejleményeinek nyelvi következményeivel még kevés empirikus kutatás foglalkozott. Fontosnak tartjuk, hogy ezt a munkát folytonos reflexió kísérje, mivel az egyszerre nyelvészeti és társadalomtudományi vállalkozásnak számító szociolingvisztika megújulásának lehetősége abban rejlik, ha felismeri a saját felelősségét a nyelvi különbségtétel társas következményeinek a legitimálásában. Még akkor is, ha – mint ahogy az antropológiai nyelvészet kiemelkedő alakja, Michael Silverstein (1996: 301) a standardközpontú nyelvészetet nagy hatású kritikával illető tanulmányában egykori matektanárát idézi – „a nyelv túl fontos ahhoz, hogy a nyelvészekre bízzuk".

SZAKIRODALOM

Adams, Matthew 2003. The reflexive Self and culture: A critique. *British Journal of Sociology* 54: 221–38.
Agha, Asif 2007. The object called „language" and the subject of linguistics. *Journal of English Linguistics* 35(3): 217–35.
Androutsopoulos, Jannis – Kasper Juffermans eds. 2014. Digital language practices in superdiversity. *Discourse, Context & Media* 4–5: 1–120. [Tematikus szám.]

Arnaut, Karel 2016. Superdiversity: Elements of an emerging perspective. In: Arnaut, K. et al. (eds.): 49–70.
Arnaut, Karel – Jan Blommaert – Ben Rampton – Massimiliano Spotti (eds.) 2016. *Language and Superdiversity*. Routledge, New York – London.
Arnaut, Karel – Martha Sif Karrebæk – Massimiliano Spotti – Jan Blommaert (eds.) 2017. *Engaging Superdiversity: Recombining Spaces, Times, and Language Practices*. Multilingual Matters, Bristol – Blue Ridge Summit.
Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1976. *A szó esztétikája*. Gondolat, Budapest.
Bahtyin, Mihail Mihajlovics 2002. *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. (Fordította Könczöl Csaba és Raincsák Réka.) 2. kiadás. Osiris, Budapest.
Baker, Colin 2001. *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism.* 3rd ed. Multilingual Matters, Clevedon.
Bakhtin, Mikhail [= Bahtyin, Mihail M.] 1981. *The Dialogic Imagination* (Ed. by Michael Holquist). University of Texas Press, Austin.
Barát Erzsébet 2009. A test adatbázissá szelídítése a nyelvhasználat-kutatásban. *Apertura* IV.2. (Tél.)
Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában". *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.
Bauman, Richard – Charles Briggs. 1990. Poetics and performance as critical perspectives on language and social life. *Annual Review of Anthropology* 19: 59–88.
Benő Attila – Fazakas Noémi (szerk.): *Élőnyelvi kutatások és dialektológia.* Erdélyi-Múzeum Egyesület, Kolozsvár.
Blackledge, Adrian – Angela Creese 2018. Language and superdiversity. An interdisciplinary perspective. In: A. Creese – A. Blackledge (eds.): *The Routledge Handbook of Language and Superdiversity*. Routledge, London, xxi-xlv.
Blackledge, Adrian – Angela Creese (eds.) 2014. *Heteroglossia as Practice and Pedagogy*. Springer, New York.
Blommaert, Jan 2005. *Discourse*. Cambridge University Press, Cambridge.
Blommaert, Jan 2010. *The Sociolinguistics of Globalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
Blommaert, Jan 2015. Commentary: Superdiversity old and new. *Language & Communication* 44: 82–8.
Blommaert, Jan 2016. From mobility to complexity in sociolinguistic theory and method. In: Coupland, N. (ed.): 242–59.
Blommaert, Jan – Maly, Ico 2014. *Ethnographic Linguistic Landscape Analysis and Social Change: A Case Study*. Tilburg Papers in Culture Studies 100. Tilburg.
Blommaert, Jan – Ben Rampton 2011/2016. Language and superdiversity. In: Arnaut, Karel et al. (eds.): 21–48.
Bodó Csanád 2012. A dzsender-paradoxon és magyar szociolingvisztikai recepciója. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 2(2): 93–112.
Bodó Csanád 2014. Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában. *Magyar Nyelv* 110: 266–84.
Bodó Csanád 2016. *Nyelvi ideológiák és különbségek*. Institutul Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca.
Bodó Csanád 2017. Mediatizált nyelvjárások. In: Benő A. – Fazakas N. (szerk.): 38–50.
Bodó Csanád – Noémi Fazakas 2018. Enregistering authenticity in language revitalisation. *Journal of Sociolinguistics* 22(5): 1–25.
Bodó Csanád – Noémi Fazakas – János Imre Heltai 2017. Language revitalization, modernity, and the Csángó mode of speaking. *Open Linguistics* 3: 327–41.
Bodó Csanád – Zabolai Margit Eszter 2016. A csángó műrokon és a keresztanya: Nem és nemzet a moldvai magyar nyelv revitalizációs programjában. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 6(1): 159–80.
Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.) 2009. *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar – Tinta, Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra.

Bourdieu, Pierre 1991. *Language and Symbolic Power*. Polity Press, Cambridge.
Bourdieu, Pierre 1989. Social space and symbolic power. *Sociological Theory* 7(1): 14–25.
Boutet, Josiane – Monica Heller 2007. Enjeux sociaux de la sociolinguistique: pour une sociolinguistique critique. *Langage et société* 2007/3–4 (nº 121–122): 305–18.
Bucholtz, Mary 2003. Sociolinguistic nostalgia and the authentication of identity. *Journal of Sociolinguistics* 7: 398–416.
Bucholtz, Mary – Kira Hall 2005. Identity and interaction. *Discourse Studies* 7(4–5): 585–614.
Busch, Brigitta. 2012. Romani zwischen Stigmatisierung und Anerkennung: eine transnationale Sprache im Korsett nationalstaatlicher Bildungssysteme. In: Cichon, Peter – Konrad Ehlich (Hgg.): *Eine Welt? Sprachen, Schule und Politik in Europa und anderen Kontinenten*. Praesens, Wien, 71–92.
Busch, Brigitta 2014. Building on heteroglossia and heterogeneity: The experience of a multilingual classroom. In: Blackledge, A. – A. Creese (eds.): 21–40.
Cameron, Deborah (ed.) 1990/1998. *The Feminist Critique of Language*. 2nd ed. Routledge, Abingdon – New York.
Cameron, Deborah 2000/2001. A munkavállaló stilizálása. Társadalmi nem és a nyelv áruvá válása a globalizált szolgáltatóiparban. *Replika* 45–46: 213–37.
Cameron, Deborah 2003. Gender and language ideologies. In: Holmes, Janet – Miriam Meyerhoff (eds.): *Handbook of language and gender.* Blackwell, Malden, MA. 447–67.
Canagarajah, Suresh 2013. *Translingual Practice: Global Englishes and Cosmopolitan Relations*. Routledge, New York.
Coupland, Nikolas 2014. Language, society and authenticity: Themes and perspectives. In: Lacoste, V. et al. (eds.): 14–39.
Coupland, Nikolas 2016. Five Ms for Sociolinguistic Change. In: N. Coupland (ed.): 433–54.
Coupland, Nikolas (ed.) 2016. *Sociolinguistics: Theoretical Debates*. Cambridge University Press, Cambridge.
Coupland, Nikolas ed. 2010. *The Handbook of Language and Globalization.* Wiley–Blackwell, Malden, MA – Oxford.
Csernicskó István – Petteri Laihonen 2016. Hybrid practices meet nation-state language policies: Transcarpathia in the twentieth century and today. *Multilingua* 35(1): 1–30.
Deumert, Ana 2014. Digital superdiversity: A commentary. *Discourse, Context & Media* 4–5: 116–20.
van Dijk, Teun A. 1993/2000. A kritikai diskurzuselemzés elvei. (Fordította Kriza Borbála.) In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus: Szövegváltozatok a politikára*. Tankönyvkiadó–Universitas. Budapest. 442–59.
Duarte, Joana – Ingrid Gogolin (eds.) 2013. *Linguistic Superdiversity in Urban Areas: Research Approaches*. Benjamins, Amsterdam.
Duchêne, Alexandre 2008. *Ideologies across Nations: The Construction of Linguistic Minorities at the United Nations.* Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
Duchêne, Alexandre – Monica Heller (eds.) 2012. *Language and Late Capitalism: Pride and Profit*. Routledge, London.
Duchêne, Alexandre – Melissa Moyer – Celia Roberts (eds.) 2013. *Language, Migration and Social Inequalities: A Critical Sociolinguistic Perspective on Institutions and Work*. Multilingual Matters, Bristol–Buffalo–Toronto.
Eckert, Pénelope 2003. Elephants in the Room. *Journal of Sociolinguistics* 7: 392–7.
Fairclough, Norman 1995. *Critical Discourse Analysis*. Addison Wesley, Boston.
Faudree, Paja – Becky Schulthies (eds.) 2015. The social life of diversity talk. *Language & Communication* 44: 1–88. [Tematikus szám.]
Fazakas Noémi 2016. A nyelvi revitalizáció néhány elméleti és gyakorlati vonatkozása posztstrukturalista szemléletben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 28: 21–36.
Flores, Nelson – Mark Lewis 2016. From truncated to sociopolitical emergence: A critique of superdiversity in sociolinguistics. *International Journal of the Sociology of Language* 241: 97–124.
Gal, Susan 1989. Language and political economy. *Annual Review of Anthropology* 18: 345–67.
Gal, Susan 2016. Nyelvi sztenderdizáció: modellek és ideológiák. In: Kozmács I. – Vančo I. (szerk.) I. kötet: 13–27.

García, Ofelia 2009. *Bilingual Education in the 21st Century.* Wiley–Blackwell, Oxford.
García, Ofelia – Susana Ibarra Johnson – Kate Seltzer 2017. *The Tranlanguaging Classroom: Leveraging Student Bilingualism for Learning.* Caslon, Philadelphia.
García, Ofelia – Tatyana Kleyn 2016. *Translanguaging with Multilingual Students: Learning from Classroom Moments.* Routledge, New York.
García, Ofelia – Li Wei 2014. *Translanguaging: Language, Bilingualism and Education*. Palgrave Macmillan, London.
Giddens, Anthony 1991. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age.* Polity, Cambridge.
Harvey, David 1989. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Blackwell, Cambridge, MA.
Heller, Monica 2002. *Éléments d'une sociolinguistique critique*. Didier, Paris.
Heller, Monica 2003. Globalization, the New Economy, and the commodification of language and identity. *Journal of Sociolinguistics* 18: 473–92.
Heller, Monica 2011. *Paths to Post-Nationalism: A Critical Ethnography of Language and Identity.* Oxford University Press, Oxford.
Heller, Monica – Duchêne, Alexandre 2012. Pride and Profit: Changing Discourses of Language, Capital and National State. In: Duchêne, A. – M. Heller (eds.): 1–21.
Heller, Monica – Joan Pujolar – Duchêne, Alexandre 2014. Linguistic commodification in tourism. *Journal of Sociolinguistics* 18: 539–66.
Heller, Monica – Sari Pietikäinen – Joan Pujolar 2018. *Critical Sociolinguistic Research Methods: Studying Language Issues That Matter*. Routledge, New York–London.
Heltai János Imre 2016a Heteroglosszia: cigány/roma tanulók beszédmódjai az iskolában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 28: 259–78.
Heltai János Imre 2016b Az egységes nyelvi repertoár pedagógiája. *Magyar Nyelvőr* 140: 407–27.
Heltai János Imre 2016c „Csángós beszéd" és „tiszta magyar". *NyIrK.* 40(1): 21–36.
Heltai János Imre 2017. A nyelvi hátrányos helyzet paradigmájának kritikája: Zombik az iskolában. In: Benő A. – Fazakas N. (szerk.): 110–21.
Heltai János Imre, megjelenés alatt. Szuperdiverzitás Szabolcsban. In: Bölcskei Andrea (szerk.): *Protestantizmus, identitás és hagyomány a nyelvben*. L'Harmattan, Budapest.
Heltai János Imre – Jani-Demetriou Bernadett – Kerekesné Lévai Erika – Olexa Gergely 2017. „Olyan gyereksereget kaptam, akikről azt hittem, hogy buták": Transzlingváló osztálytermek Tiszavasváriban. *Új Pedagógiai Szemle* 67(11–12): 28–49.
Hires-László Kornélia – Karmacsi Zoltán – Márku Anita (szerk.) 2011. *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. Tinta – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, Budapest–Beregszász.
Holecz Margit – Bartha Csilla – Varjasi Szabolcs 2016. Új paradigma vagy térfoglalás? – Nyelvhasználók a periférián és a többnyelvűség kritikai (nyelvi) tájképe. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 28: 73–89.
Irvine, Judith – Susan Gal 2000. Language ideology and linguistic differentiation. In: Kroskrity, Paul V. (ed.): 35–83.
Jacquemet, Marco 2017. Do we still belong to speech communities? Mobility, the loss of indexical knowledge, and the primacy of denotational meaning. Plenáris előadás a *Language, Mobility and Belonging* c. konferencián. University of Oxford, 2017. március 23–25.
Jaffe, Alexandra 2015. Une sociolinguistique critique des idéologies linguistiques: une lecture franco-américaine de la polynomie. In: Colonna, Romain (éd.): *Les Locuteurs et les langues: pouvoirs, non-pouvoirs et contre-pouvoirs*. Lambert-Lucas, Limoges, 95–107.
Jaffe, Alexandra – Michèle Koven – Sabina Perrino – Cécile B. Vigouroux (eds.) 2015. Heteroglossia, performance, power, and participation. *Language in Society* 44(2). [Tematikus szám.]
Jani-Demetriou Bernadett 2017. Cigány gyerekek az iskolában: Társas beszélés és társas megismerés. In: Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *Témák és szempontok a nyelvhasználat vizsgálatában*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 61–70.

Johnstone, Barbara – Jennifer Andrus – Andrew E. Danielson 2006. Mobility, indexicality, and the enregisterment of “Pittsburghese”. *Journal of English Linguistics* 34(2): 77–104.
Jørgensen, Normann 2008. Polylingual languaging around and among children and adolescents. *International Journal of Multilingualism* 5(3): 161–76.
Kontra Miklós 1992. A sztenderd amerikai és a néger angol különbségéről. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma*. (Linguistica, Series A, 8.) MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 109–15.
Kontra Miklós 2006. Nyelvi emberi jogi polémiák. In: Benő Attila – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvi közösségek, nyelvi jogok*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 9–29.
Kontra Miklós 2016. Hatalom és nyelv. *Magyar Tudomány* 177: 651–9.
Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.) 2016. *Sztenderd – nem sztenderd: Variációk egy nyelv változataira*. I. kötet. *Standard – nem standard: Variációk egy nyelv változataira*. II. kötet. Antológia Kiadó, Lakitelek.
Kroskrity, Paul V. 2000. Regimenting languages: Language ideological perspectives. In: P. V. Kroskrity (ed.): 1–34.
Kroskrity, Paul V. (ed.) 2000. *Regimes of Language: Ideologies, Polities and Identities*. School of American Research Press, Santa Fe.
Kubota, Ryuko 2014. The multi/plural turn, postcolonial theory and neoliberal multiculturalism: Complicities and implications for Applied Linguistics. *Applied Linguistics* 37: 474–94.
Labov, William 1982. Objectivity and commitment in linguistic science: The case of the Black English trial in Ann Arbor. *Language in Society* 11: 165–201.
Lacoste, Véronique – Jakob Leimgruber – Thiemo Breyer (eds.) 2014. *Indexing Authenticity: Sociolinguistic Perspectives*. De Gruyter, Berlin–Boston.
Laihonen, Petteri 2004. A romániai bánsági (bánáti) tolerancia és többnyelvűség a nyelvi ideológiák tükrében. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből* III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 81–97.
Laihonen, Petteri 2009. A magyar nyelvi standardhoz kapcsolódó nyelvi ideológiák a romániai Bánságban. In: Lanstyák István – Menyhárt József – Szabómihály Gizella (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről* 4. Gramma Kiadó, Dunaszerdahely, 47–77.
Lanstyák István 2011. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. *Nova Posoniensia* I. Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó, Pozsony, 13–57.
Lanstyák István 2015. A standardizálás mint nyelvalakító tevékenység. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 17(2): 27–56.
Lanstyák István 2016. Soknyelvűség és sokjegyűség: A több nyelv használatával kapcsolatos újabb nyelvi ideológiákról. *Nova Posoniensia VI.* Szenczi Molnár Albert Egyesület, Pozsony, 7–29.
Lanstyák István 2017. Nyelvítés. Gróf Annamária – Kolláth Anna – Szoták Szilvia (szerk.): *Szélrózsa. A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat lendvai konferenciájának előadásai*. Tinta, Budapest.
Leppänen, Sirpa – Samu Kytölä 2017. Investigating multilingualism and multisemioticity as communicative resources in social media. In: Martin-Jones, Marilyn – Deirdre Martin (eds.): *Researching Multilingualism: Critical and Ethnographic Perspectives*. Routledge, Abingdon – New York, 155–71.
Makoni, Sinfree B. 2012. A Critique of language, languaging and supervernacular. *Muitas Vozes* 1(2): 189–99.
Mesthrie, Rajend – Ana Deumert 2000/2009. Critical Sociolinguistics: Approaches to Language and Power. In: Mesthrie, Rajend – Joan Swann – Ana Deumert – William L. Leap: *Introducing Sociolinguistics*. 2nd ed. Edinburgh University Press, Edinburgh, 309–43.
Møller, Janus Spindler 2008. Polylingual Performance Among Turkish-Danes in Late-Modern Copenhagen. *International Journal of Multilingualism* 5(3): 217–36.
Mutsaers, Paul – Jos Swanenberg 2012. Super-diversity at the margins? Youth language in North Brabant, The Netherlands. *Sociolinguistic Studies* 6: 65–89.
Nagel, Thomas 1986. The View from Nowhere. Oxford University Press, Oxford.
Otsuji, Emi – Alastair Pennycook 2010. Metrolingualism: Fixity, fluidity and language in flux. *International Journal of Multilingualism* 7: 240–54.

Pachné Heltai Borbála 2016. Változó nyelvi gyakorlatok és a mobilitás új formái egy többnyelvű településen – Nexusanalízis egy online társalgásról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 28: 307–20.

Pachné Heltai Borbála 2017. Multilingualism and seasonal migration: Linguistic practices of Finnish house owners in a German minority village in Southern Hungary. *Folia Uralica Debreceniensia* 24: 163–78.

Pachné Heltai Borbála 2018. Kommodifikáció, médiadiskurzus, kódváltás. Egy rádióműsor többnyelvű társalgásrészleteinek elemzése. In: Csepregi Márta – Salánki Zsuzsa (szerk.): A többnyelvűség dinamikája. A többnyelvűség megnyilvánulásai finnugor nyelvű közösségekben. *Budapesti Finnugor Füzetek* 23: 115–38.

Park, Jospeh Sung-Yul – Lionel Wee 2012. *Markets of English: Linguistic Capital and Language Policy in a Globalizing World*. Routledge, New York–Abingdon.

Paulsrud, BethAnne – Jenny Rosén – Boglárka Straszer – Åsa Wedin (eds.) 2017. *New Perspectives on Translanguaging and Education*. Multilingual Matters, Bristol.

Pavlenko, Aneta 2018. Superdiversity and why it isn't. Schmenk, Barbara – Stephan Breidbach – Lutz Küster (eds.): *Sloganizations in language education discourse: Conceptual Thinking in the Age of Academic Marketization*. Multilingual Matters, Bristol, 142–68.

Pennycook, Alastair 2001. *Critical Applied Linguistics: A Critical Introduction*. Lawrence Erlbaum, Mahwah–London.

Pennycook, Alastair 2004. Critical applied linguistics Alan Davies – Catherine Elder (eds.): *The Handbook of Applied Linguistics.* Blackwell, Oxford, 784–807.

Pennycook, Alastair 2016. Mobile times, mobile terms: The trans-super-poly-metro movement. In: Coupland, N. (ed.): 201–16.

Pennycook, Alastair – Emi Otsuji 2015. *Metrolingualism: Language in the City*. Routledge, London – New York.

Pietikäinen, Sari 2015. Multilingual dynamics in Sámiland: Rhizomatic discourses on changing language. *International Journal of Bilingualism* 19: 206–25.

Pietikäinen, Sari 2016. Critical debates: Discourse, boundaries and social change. In: Coupland, N. (ed.): 263–81.

Pietikäinen, Sari – Helen Kelly-Holmes (eds.) 2013. *Multilingualism and the Periphery*. Oxford University Press, Oxford.

Pietikäinen, Sari – Helen Kelly-Holmes – Alexandra Jaffe – Nikolas Coupland 2016. *Sociolinguistics from the Periphery: Small Languages in New Circumstances*. Cambridge University Press, Cambridge.

Ramallo, Fernando F. – José Antonio Flores Farfán 2010. Linking three agendas: Opening a debate and directions for the future. In: Flores Farfán, José Antonio – Fernando F. Ramallo (eds.): *New Perspectives on Endangered Languages: Bridging Gaps between Sociolinguistics, Documentation and Language Revitalization*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 147–9.

Reyes, Angela 2014. Linguistic anthropology in 2013: Super-new-big. *American Anthropologist* 116: 366–78.

Rosa, Jonathan – Christa Burdick 2016. Language Ideologies. In: García, Ofelia – Nelson Flores – Massimiliano Spotti (eds.): *The Oxford Handbook of Language and Society*. Oxford University Press, Oxford, 103–23.

Schieffelin, Bambi B. – Kathryn A. Woolard – Paul V. Kroskrity (eds.) 1998. *Language Ideologies: Practice and Theory*. Oxford University Press, Oxford.

Sefotho, Malephole Philomena – Leketi Makalela 2017. Translanguaging and ortographic harmonisation: A cross-lingual reading literacy in a Johannesburg school. *Southern African Linguistics and Applied Language Studies* 35: 41–51.

Silverstein, Michael 1996. Monoglot "standard" in America: Standardization and metaphors of linguistic hegemony. In: Brenneis, Donald – Ronald K. S. Macaulay (eds.): *The Matrix of Language*. Westview Press, Boulder, 284–306.

Silverstein, Michael 2003. Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. *Language & Communication* 23: 193–229.

Silverstein, Michael – Greg Urban (eds.) 1996. *Natural Histories of Language*. Chicago University Press, Chicago.
Sebők Szilárd 2017. *Meta és nyelv: Kísérletek a nyelvleírás nyelvének leírására*. Univerzita Komenského V Bratislave, Pozsony.
Sloboda, Marián 2016. Transition to super-diversity in the Czech Republic: Its emergence and resistance. In: Sloboda, Marián – Petteri Laihonen – Anastassia Zabrodskaja (eds.): *Sociolinguistic Transitions in Former Eastern Bloc Countries: Two Decades after the Regime Change*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 141–83.
Szabó Gergely 2018. A migráció és a többnyelvűség narratívái amerikai magyarok körében. *Magyar Nyelvőr* 142: 1–21.
Szabó Gergely 2015. „Hogy fejezzem ki magam szépen?" – Nyelvi ideológiák az obszcenitások mögött. *Magyar Nyelvőr* 139: 334–47.
Szabó Tamás Péter 2011. *„Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos". A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében*. Gramma, Dunaszerdahely.
Szalai Andrea 2010. Nyelvi ideológiák és a társadalmi határok kijelölése egy erdélyi gábor roma közösségben. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 418–29.
Szalai Andrea 2013. Átok és kontextualizáció a romani gondozói beszédben. *Nyelvtudomány* VIII–IX (2012–2013): 165–209.
Szalai Andrea 2014. Ideologies of social differentiation among Transylvanian Gabor Roma. *Acta Ethnographica Hungarica* 59(1): 85–112.
Vertovec, Steven 2007. Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies* 30: 1024–54.
Wang, Xuan – Massimiliano Spotti – Kasper Juffermans – Leonie Cornips – Sjaak Kroon – Jan Blommaert 2014. Globalization in the margins: toward a re-evaluation of language and mobility. *Applied Linguistics Review* 5(1): 23–44.
Wodak, Ruth – Michael Meyer 2001/2009. Critical Discourse Analysis: History, agenda, theory and methodology. In: R. Wodak – M. Meyer (eds.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. 2nd ed. Sage, London, 1–33.
Woolard, Kathryn – Bambi B. Schieffelin 1994. Language Ideology. *Annual Review of Anthropology* 23: 55–82.
Woolard, Kathryn 2016. *Singular and Plural: Ideologies of Linguistic Authority in 21st Century Catalonia*. Oxford University Press, Oxford.
Wortham, Stanton 2008. Linguistic anthropology of education*. Annual Review of Anthropology* 37: 37–51.
Zimmermann, Martina 2017. Researching student mobility in multilingual Switzerland: Reflections on multi-sited ethnography. In: Martin-Jones, Marilyn – Deirdre Martin (eds.): *Researching Multilingualism: Critical and Ethnographic Perspectives*. Routledge, Abingdon – New York, 73–86.

Bodó Csanád
habilitált egyetemi docens
ELTE BTK

Heltai János Imre
egyetemi adjunktus
KRE BTK

SUMMARY

Bodó, Csanád – Heltai, János Imre

What is critical sociolinguistics? Theory and practice

This paper gives an overview of the processes underlying the emergence of critical sociolinguistics and the development of its key concepts in current scholarship. It points out that the critical turn in sociolinguistics can be traced back to two interrelated sources: the first is the discipline's internal

development resulting in the study of language ideologies, and the second is the consequence of social, economic and political changes that are connected to quotidian experience of language matters. Whereas the study of language ideologies is well established within Hungarian sociolinguistics, empirical research on language and globalisation is scarce. The authors argue that this research, which is both part of linguistics and based in the social sciences, has to be reflexive about its legitimising force in the social effects of linguistic differentiation. This reflexivity is paramount to the success of developing a truly critical sociolinguistics.

Keywords: critical sociolinguistics, language ideologies, superdiversity, reflexivity, language revitalisation, translanguaging